

1. UVOD

1.1. O istraživanju životnih strategija u ovoj knjizi

Kako ljudi žive, kako napreduju i na koje načine preživljavaju među središnjim su društvenim pitanjima. Cilj je ove knjige pridonijeti odgovoru na takva pitanja izradom opisa i tipologije životnih strategija u posttranzicijskoj Hrvatskoj. Životne strategije, obrasci praksi usmjereni očuvanju ili poboljšavanju društvenog položaja, povezane su s habitusima i kapitalima pojedinaca i kućanstava, ali i s društvenim i ekonomskim promjenama te strukturama nejednakosti. Istraživanjem sustava strategija stoga se teži pridonijeti i širim spoznajama o razvoju društva.

Ova knjiga temelji se na analizi životnih strategija ljudi u vrlo različitim situacijama, od poduzetnika i znanstvenika u velikim gradovima do sitnih obrtnika, prijevremenih umirovljenika i primatelja socijalne pomoći u gradićima i selima unutar slabije razvijenih hrvatskih regija. Životne strategije pojedinaca i kućanstava u ovome radu stoga uključuju i napredovanja i snalaženja kao i preživljavanja u vrlo teškim uvjetima.

Istraživanje strategija obuhvaća duge prošlosti rada i načina života, povezujući velike društvene transformacije (poput tranzicije i ekonomske krize) s „individualnim” promjenama (poput gubitaka zaposlenja, duže ili kraće nezaposlenosti i prihvaćanja slabijih životnih šansi ili pronalaska novih zaposlenja, započinjanja investicija i pokretanja vlastitih poduzeća/ obrta). Da bi se razumjele strategije bilo je potrebno obuhvatiti širok raspon djelovanja društvenih agenata¹ te istražiti na koje se kapitale i resurse oslanjaju. To je uključilo različite vrste rada (formalni, neformalni, proizvodnju

---

¹ Sukladno bourdieuovskoj teoriji prakse, u ovom radu koristimo pojam „agent”, a ne u hrvatskoj sociologiji uvriježen pojam „akter”. Pojmom „agent” Bourdieu implicira istodobni odmak od strukturalizma i od subjektivizma, to jest, izbjegavanje „upadanja” u zamku ideje „akcije bez

za vlastite potrebe te kućanski rad), odnose razmjene i pomoći u obitelji i među prijateljima, kao i različite obrasce investicija i potrošnje kućanstava. Širok raspon praksi koje doprinose postizanju uvjeta života očekivan je jer strategije uvelike ovise o kapitalima i o društvenim pozicijama pojedinaca i kućanstava. Tako će za neke veliku važnost imati, primjerice, uzgoj hrane, štednja na režijskim troškovima i odnosi svakodnevne „sitne” solidarnosti, a kod drugih će važne biti investicije u obrazovanje ili u novi posao te odlasci na edukacije i na izložbe.

Istraživanje načina života i preživljavanja 30 kućanstava iz različitih dijelova Hrvatske koje se predstavlja u ovoj knjizi provedeno je netom nakon završetka ekonomske krize (globalna „Velika recesija” u Hrvatskoj produljila se od 2009. do 2015.). Dobivene spoznaje o strategijama reflektiraju prošla društvena razdoblja te upućuju na dugoročne strukture društvenog razvoja. U knjizi se predstavljaju i teorijske osnove ovoga rada – tradicija istraživanja strategija kućanstava, slabo poznata u Hrvatskoj, te bourdieuovski teorijski okvir namijenjen zahvaćanju strategija, koji je prilagođen hrvatskim uvjetima. Rezultati i literatura o strategijama pojedinaca i kućanstava razmatraju se u razvojnoj perspektivi. Naime, nejednake situacije i mogućnosti društvenih agenata u borbi za preživljavanje i napredovanje upućuju istraživanje životnih strategija prema pitanjima društvenih nejednakosti i razvoja.

Naslanjajući se na bourdieuovsku teorijsku perspektivu, pojam strategija u ovoj knjizi ne svodi se na svjesne planove za postizanje ciljeva već obuhvaća sva djelovanja te strukturne razlike moći koje su u pozadini praksi. Strategije su definirane kao društveni fenomen, fenomen čiju je društvenu logiku moguće spoznati. Zbog važnosti strukturnih uvjeta djelovanja, strategije su istovremeno i svjesne i predrefleksivne. Ovo znači da su obrasci praksi unutar životnih strategija povezani s kapitalima, habitusima, društvenim pozicijama i trajektorijama agenata te širim strukturama razvoja a ne samo „svjesnim planiranjem”.

Razumijevanju strategija u ovoj knjizi teži se kroz analizu narativa i životnih priča zabilježenih u intervjuima sa sugovornicima/ama iz svih hrvatskih regija. Uz pomoć uvida u uvjete života s obzirom na kapitale (društvene moći) kojima agenti raspolazu i društvene promjene koje su prošli, ovi narativi rekonstruiraju se kao životne strategije i strategije preživ-

---

agenata koju pretpostavlja strukturalizam” kao i ideja pristupa koji zanemaruju važnost struktura i povijesti, kao da pritisak agentima izvanjskog svijeta ne postoji (Bourdieu, 1990, 62).

ljavanja u Hrvatskoj. Tako rekonstrukcija strategija u ovoj studiji uključuje i razmišljanja ljudi o vlastitim uvjetima života, praksama i aspiracijama za budućnost.

Razumijevanje praksi i društvenih položaja pojedinaca i kućanstava upućuje i na društveno-povijesnu dimenziju strategija. Građani Hrvatske su od 1990-ih godina bili izloženi izrazito velikim promjenama, uključujući „šokove” i krize: rat, tranziciju i veliku recesiju. Društveno-ekonomski razvojni procesi mijenjali su životne šanse pojedinaca i kućanstava te mogućnosti zarade od različitih vrsta rada. Vrijednosti kapitala bile su podložne promjenama – različite diplome, vrste imovine i veze ne vrijede jednako u svim društvenim razdobljima. Transformacije, ekonomske krize i nestabilnosti učinile su strategije pojedinaca i kućanstava u posttranzicijskoj Hrvatskoj važnim predmetom istraživanja.

Velike promjene i izrazito izazovna društvena razdoblja stvaraju dugotrajne strukture, primjerice, posljedice tranzicije na uvjete života pojedinaca i kućanstava mogu se vidjeti i više desetljeća nakon njezina početka. Jednako se može očekivati i u slučaju ekonomske krize. Naime, strukturni uvjeti i životne strategije stvaraju društvene trajektorije agenata (putanje promjene društvenih pozicija kroz vrijeme), vidljive kroz kapitale koje su agenti uspjeli akumulirati i razvoj njihovih vrijednosti.

Načini na koje različiti razvojni procesi i krize zahvaćaju ljude dio su društvenih uvjeta životnih strategija. Uslijed tih procesa mijenjaju se i pozicije pojedinaca i kućanstava u odnosima društvenih nejednakosti. Mnogi se agenti na različite načine prilagođavaju transformacijama a neki se ne uspijevaju mijenjati. U dinamičnom kontekstu istraživanje strategija pruža pogled „odozdo” – otkriva strukturne kontekste i promjene uvjeta života iz perspektive pojedinaca i kućanstava. Da bi se prakse, strukture i promjene bolje uočile veliku važnost imaju prethodni teorijski doprinosi te istraživačke spoznaje o nejednakostima u društvu.

Prenošenje priča o iskustvima i djelovanjima pojedinaca i kućanstava u nastojanjima za preživljavanje i poboljšavanje života upoznavanje je sa situacijama i s perspektivama „drugih ljudi”. Na taj način kvalitativno istraživanje životnih strategija može pridonijeti kapacitetima razumijevanja „drugih i drukčijih” te sposobnosti prepoznavanja općeg i društvenog u pojedinačnom. Konačno, kroz razumijevanje logike napredovanja, snalaženja ili nošenja sa situacijama preživljavanja, strategije pojedinaca i kućanstava

moгу omogućiti uvide u razvoj i funkcioniranje hrvatskog društva „odozdo”.

1.2. Istraživački pristup i ciljevi

Ova knjiga donosi prvo kvalitativno sociološko istraživanje životnih strategija i strategija preživljavanja u Hrvatskoj koje uključuje pojedince i kućanstva sa širokim rasponom socio-demografskih karakteristika i mjestom stanovanja u svim hrvatskim regijama.² Također, radi se o prvoj studiji koja uz kvalitativne metode primjenjuje bourdieuovski pristup životnim strategijama u Hrvatskoj.

Knjiga ukratko predstavlja i obrazlaže u Hrvatskoj prethodno praktički neobrađivanu tradiciju istraživanja strategija pojedinaca i kućanstava, pristup djelovanju društvenih agenata unutar promišljanja društveno-ekonomskog razvoja i struktura nejednakosti. Tradicija istraživanja strategija pregledava se u kontekstu sociološke perspektive razvoja da bi se naglasila društveno-razvojna logika strategija te izoštrio pogled na razvojnu dimenziju strategija u Hrvatskoj.

Pristupi strategijama izrazito ovise o teorijskom okviru istraživanja – posebice o perspektivi na djelovanje. Osnovu teorijskog okvira ove studije čini Bourdieuova teorija prakse koja omogućuje duboko razumijevanje djelovanja kao društvenih strategija koje nužno imaju svoju strukturnu dimenziju.³ Za razumijevanje bourdieuovskog pristupa koji se primjenjuje u ovoj studiji osnovno je odmaknuti se od široko proširenih značenja strategija kojima se ta riječ svodi na proračunate i svjesne planove za postizanje jasno definiranih ciljeva.⁴ Strategije su u ovom radu skupovi fundamentalno

---

² Naime, iako postoji nekoliko tekstova koji se bave strategijama kućanstava u Hrvatskoj, ti radovi ili pristupaju temi isključivo kvantitativnim metodama (Cvetičanin i Lavrič, 2017b) ili kvalitativnim metodama istražuju „posebne populacije”: obitelji s jednim ekonomski neaktivnim članom (Bagić i sur., 2017), male poljoprivrednike (Krstić i sur., 2017), romska kućanstva (Šikić-Mićanović, 2017) te nezaposlene u jednom od naselja grada Zagreba (Rubić, 2017). Utoliko je ovo istraživanje prvi rad u Hrvatskoj koji obrađuje strategije pojedinaca i kućanstava širokoga raspona situacija, koristeći kvalitativne metode istraživanja i bourdieuovski pristup.

³ Bourdieu postavke teorije prakse i strategija reprodukcije izlaže i razrađuje posebno u: Bourdieu, 1977[1972]; 1984[1979]; 1992[1980]; 1996[1989]; 2000[1997]; Bourdieu i Passeron, 1979; Bourdieu i Wacquant, 1992.

⁴ Već je iz definicija u rječnicima moguće vidjeti da su takva značenja riječi preuzeta iz tradicija vojne discipline, geopolitičkih razmatranja i ekonomske znanosti (Shaw, 1990; Knights i Morgan, 1990).

društvenih djelovanja, djelovanja koja imaju društvenu logiku. To znači da su strategije povezane sa strukturama i društvenim pozicijama koje kao društveni agenti „nosimo” i u kojima se „nalazimo”. Naime, u stvaranje praksi (djelovanja) ne „ulazi” samo ono što promislimo i proračunamo, nego i ono što „jesmo” i „gdje jesmo” u društvu. Upravo zbog svog društvenog karaktera, strategije su istovremeno i svjesne i predrefleksivne.⁵

Kako bi se životne strategije mogle rekonstruirati, bourdieuovski teorijski okvir kombinira se s lekcijama istraživanja postsocijalističkih načina preživljavanja te spoznajama o strukturnim obilježjima posttranzicijske Hrvatske.⁶ Dakle, sinteza prethodnih znanja te mreža koncepata teorije prakse omogućuju analizu nizova djelovanja društvenih agenata kao strategija.

U ovoj knjizi rekonstruiraju se različite životne strategije i strategije preživljavanja u Hrvatskoj, te se opisuju i kategoriziraju u tipove. Pri analizi strategija teži se razumjeti njihova društvena logika – strategije se razmatraju u odnosima s kapitalima i resursima na koje se ljudi oslanjaju, razmišljanjima koja imaju o svom položaju u društvu i aspiracijama za budućnost. U obzir se uzimaju i strukturne situacije i društvene promjene koje su utjecale na strategije, kao i rodna dimenzija strategija.

Metodologija istraživanja temelji se na relacijskoj konstrukciji znanja unutar bourdieuovskog konstruktivističkog strukturalizma, s naglašenom interpretativnom dimenzijom. Podatci dobiveni polustrukturiranim intervjuima i anketnim bilježenjem kapitala 30 kućanstava skupom procesa povezivanja i kategorizacije analiziraju se kao životne strategije i strategije preživljavanja. U poglavlju s rezultatima i interpretacijom svih 30 slučajeva rekonstruirani su i prikazani kao „slučajevi strategija”. To čitatelju/ici omogućuje izravniji pristup i više informacija o složenim životnim iskustvima i uvjetima života građana u vrlo različitim društvenim situacijama te otvara

---

⁵ Naime, neko djelovanje može biti u jednom dijelu naglašeno proračunato, a istovremeno sadržavati cijele nizove neproračunatih i predrefleksivnih elemenata. Za strategije je vrlo važan skup odnosa u kojima se pojedinci i kućanstva nalaze, „mjesta” koja zauzimaju u društvu (njihove društvene pozicije), te „utisci” koje je u društvene agente upisao put prijedon do pozicije gdje se nalaze (Bourdieu, 2000, 225; Bourdieu, 2005b).

⁶ Najvažnije lekcije iz tradicije istraživanja strategija kućanstava u razdoblju postsocijalističkih transformacija (npr. Rose, 1995; Piirainen, 1997; Wallace, 2004) i istraživanja o mehanizmima reprodukcije društvenih grupa u posttranzicijskoj Hrvatskoj (npr. Cvetičanin i sur., 2021; Petrić i sur., 2022) u ovoj studiji povećavaju analitičku osjetljivost na različite oblike praksi, kapitala i društvenih odnosa važnih za strategije pojedinaca i kućanstava.

put boljem razumijevanju društvenih fenomena kroz konkretne „primjere” u kojima se ogleda društvo (Fowler, 1996; Bourdieu i sur., 1999).

Sve sfere života koje doprinose preživljavanju te očuvanju i povećanju količina kapitala važne su za životne strategije i za postizanje društvenog položaja pojedinaca i kućanstava. To su i neformalne prakse rada za novac ili usluge, proizvodnja hrane za vlastite potrebe, razmjene pomoći između članova obitelji, rodbine i prijatelja, dobivanje dobara i usluga preko „veze” itd. Dakle, uz „velike” i lakše uočljive elemente – poput gubitaka radnih mjesta, započinjanja dodatnog rada i investicija u posao – ovo istraživanje obuhvaća i širinu „sitnih praksi”, poput razmjene darova i usluga, uzgoja hrane i načina kuhanja, odlazaka u restorane i u kazalište itd. Također, pozornost se obraća i na rodnu dimenziju strategija, pri čemu se obrađuju prvenstveno situacije rodne asimetrije i nekonsenzualnosti strategija te se opisuju različiti načini raspodjele kućanskih poslova kod različitih tipova životnih strategija.

Razumijevanje pojedinaca i kućanstava kao agenata sa životnim strategijama upućuje i na društveno-povijesnu dimenziju strategija, odnosno, na važnost proteklih društveno-ekonomskih razdoblja u životima ljudi. Naime, strategije imaju element inercije „prijeđenog puta” kroz iskustva, navike, znanja i imovinu društvenih agenata. Ipak, treba odmah napomenuti kako „težina” prošlosti u individualnim biografijama nikako ne isključuje „novo” – potencijal djelovanja agenata („agency”) za promjene.

Konačno, u ovom radu strategije su prvenstveno „smještene” u rano razdoblje hrvatske posttranzicije te u kontekst ekonomske krize i njezina završetka. No, s obzirom na njihovu društveno-povijesnu dimenziju dugog trajanja, strategije u Hrvatskoj 2015. godine posljedica su i prošlih vremena (postsocijalističke transformacije) te su temelj za uvide o budućnosti života pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj. Zbog toga se strategije razmatraju u perspektivi razvojnog promišljanja.

Opći cilj ove knjige je identificirati i opisati životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj načinom koji omogućuje njihovo razumijevanje. U odnosu na teorijski okvir formulirani su posebni ciljevi rada:

1. identificirati i opisati kapitale i resurse na kojima su bazirane životne strategije i strategije preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj;

2. identificirati i opisati investicije u kapitalu i deaktivacije kapitala unutar životnih strategija i strategija preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj;
3. identificirati i opisati najvažnije prakse unutar životnih strategija i strategija preživljavanja pojedinaca i kućanstava u Hrvatskoj s naglaskom na radne i potrošačke prakse te na prakse koje omogućuje socijalni kapital;
4. identificirati i opisati rodnu dimenziju strategija kućanstava, pogotovo u situacijama izraženijih rodničkih asimetrija strategija;
5. razumjeti subjektivna značenja koja agenti pridaju usmjerenjima strategija kroz njihove evaluacije vlastitih ekonomskih situacija i horizonte budućnosti.

1.3. Društveni kontekst studije: posttranzicijska Hrvatska, postsocijalistička transformacija i ekonomska kriza

Društveno-razvojni kontekst ovoga istraživanja može se razmatrati kroz tri koncepta: posttranzicijski status Hrvatske, postsocijalističku transformaciju te ekonomsku krizu („Veliku recesiju”), koja je u Hrvatskoj trajala od 2009. do 2015. godine.

Posttranzicijski status Hrvatske odnosi se na definitivni službeni završetak tranzicije i razdoblja postsocijalističkih transformacija pristupanjem Hrvatske Europskoj uniji 2013. godine.⁷ Pojam posttranzicijska Hrvatska podsjeća na prijedeni put, odnosno, društvenim strukturama posttranzicijske Hrvatske primarno „ishodište” više nije socijalističko razdoblje nego razdoblje tranzicije (Tomić-Koludrović i Petrić, 2007b, 884-885).

Proces rane tranzicije u Hrvatskoj obuhvatio je iznimno složene i velike društvene, ekonomske i političke promjene koje se mogu izražavati i pojmom postsocijalističke transformacije. Za ovo istraživanje najvažnije je naglasiti snažnu krizu društveno-ekonomskog sustava tijekom razdoblja postsocijalističke transformacije. Naime, od početka tranzicije do 2001.

---

⁷ Tomić-Koludrović i Petrić (2007a, 129) navode da su kriteriji za pristupanje bivših socijalističkih zemalja Europskoj uniji bili definirani odlukama Europskog vijeća 1993. godine i 1995. godine i da su se odnosili na stabilnost demokratskih institucija i funkcioniranja tržišnog gospodarstva, te poštivanja pravnih standarda i pridržavanja ciljeva političke, gospodarske i monetarne unije. Zadovoljavanjem tih političkih i ekonomskih kriterija, smatralo se da zemlja ispunjava uvjete za punopravno članstvo, te time okončava proces postsocijalističke tranzicije.

godine izgubljeno je oko 500 tisuća radnih mjesta (Lovrinčević, 2002).⁸ Pad zaposlenosti i smanjenje plaća u uvjetima gotovo pa propasti mnogih ekonomskih i industrijskih djelatnosti predstavljali su šok koji su osobito teško podnijeli radnici, umirovljenici i poljoprivrednici (Cvjetičanin i Katunarić, 1998; Lovrinčević, 2002). Uz golem gubitak radnih mjesta i urušavanje velikog dijela industrijske proizvodnje, ranu fazu tranzicije u hrvatskom kontekstu obilježila su i ratna razaranja te opterećenja sustava socijalne pomoći velikim brojem ratnih veterana i invalida, uz prisutnost i političkih (stranačkih) kriterija dodjeljivanja različitih vrsta prava (Bičanić i Franičević, 2003, 20; Bohle i Greskovitz, 2012, 200; Dolenc, 2017).

Tranzicija u ratnim uvjetima oslabila je državne reformske kapacitete pa su političke i ekonomske promjene, uključujući i privatizaciju, bile karakterizirane klijentelizmom i korupcijom što je rezultiralo slabim razvojem i „sporom transformacijom” prema funkcionalnoj demokraciji i kapitalizmu (Bičanić i Franičević, 2003, 16-20; Bohle i Greskovitz, 2012, 76; Ivanković, 2015). Prema Tomić-Koludrović i Petriću (2007a) društvene su se strukture do 2005. stabilizirale u tolikoj mjeri da je započela „zrela faza tranzicije”, no postalo je očito da je proces transformacije u Hrvatskoj uključivao i stabilizaciju modela razvoja obilježenog supostojanjem modernih s tradicionalnim obrascima, poput raširenosti klijentelističkih struktura pogodovanja. Zajedno sa socijalističkim naslijeđem umrežavanja elita, navedeni procesi rezultirali su „klijentelističkim kapitalizmom” („crony capitalism”), oblikom društveno-ekonomskog razvoja koji obilježava širenje neformalnih i političkih načina ostvarivanja uspjeha unutar naizgled formalnih mehanizama države i tržišta, što uključuje i šanse za zaposlenje, razvoj poslovanja i osiguravanje raznih prava i pogodnosti (Franičević, 2002; Švarc, 2017, Račić, 2021; Petrić i sur., 2022).

Otkazi i propasti poduzeća rezultirali su i dugotrajnom nezaposlenošću i prijevremenim umirovljenjima radnika, što je korišteno za „olakšavanje” prijelaza na tržišno gospodarstvo (Rubić, 2013, 79-80). Pri tome su se radnici stariji od 40, a pogotovo 50 godina često smatrali „prestarima” za ponovna zaposlenja, a premladima za prijevremeno umirovljenje te su praktički bili prisiljeni na život bez (formalnih) prihoda do ostvarenja uvjeta

⁸ Podatak o broju izgubljenih radnih mjesta preuzet je iz dokumenta „Strategija razvitka „Hrvatska u 21. stoljeću – makroekonomija” (ur. Željko Lovrinčević), objavljenog u Narodnim novinama 145/2002.

za mirovine (Rubić, 2013; Čengić, 2015). Iz perspektive strategija kućanstava važno je naglasiti da su naznačeni procesi – deindustrijalizacija, rast nezaposlenosti, pad kvalitete društvenih i javnih usluga, razine prihoda i različitih socijalnih naknada – rezultirali praksama preživljavanja neformalnim ekonomskim aktivnostima, dakle, radom „na crno” i drugim oblicima snalaženja izvan formalne ekonomije (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000; Karajić, 2002; Ott, 2002; Matković, 2003).

Dok se u drugom dijelu tranzicije, od početka 2000-ih, odvijala određena konvergencija prema zemljama EU-a u kategorijama BDP-a po stanovniku, razina plaća i stopa nezaposlenosti, navedeni razvoj bio je velikim dijelom omogućen osobnom potrošnjom, prihodima od turizma te državnim infrastrukturnim investicijama (Buturac, 2017; Franc i sur., 2020). Istovremeno, primjena neoliberalnih politika „washingtonskog konsenzusa” usmjerenih na stabilnost tečaja i cijena te na liberalizaciju trgovine (uz daleko snažniji rast uvoza nego izvoza), prije nego implementaciju politika poticanja unutrašnjeg razvoja, oslabila je domaću proizvodnju, male obrte i trgovine, pa se slabljenje i propast dijela poduzeća i obrta nastavilo i u 2000-ima (Dragičević, 2007; Jurčić i Vojnić, 2011; Komljenović, 2018; Franc i sur., 2020).

Na te procese nadodala se globalna recesijska kriza s početkom 2008/09. godine, s kojom su strategije u ovom radu neposredno povezane. Naime, ekonomska kriza nazvana „Velika recesija”, međunarodna kontrakcija općih ekonomskih aktivnosti nacionalnih gospodarstava uz izražen rast stopa nezaposlenosti, u Hrvatskoj je jenjavala tek u vrijeme ovog istraživanja, 2015. godine. Kriza se „prelila” s međunarodne scene 2009. godine te naglasila postojeće slabosti domaćeg gospodarstva koje su prerasle u društveno iznimno nepovoljnih „šest recesijskih godina” u kojima je izgubljeno „11 posto bruto domaćeg proizvoda i oko 180 tisuća radnih mjesta” (HGK, 2016, 5).

Tek se 2015. godine stopa nezaposlenosti počela značajnije oporavljati, što je uz blagi rast BDP-a značilo makroekonomski kraj krize. No, vrlo slab rast stope zaposlenosti značio je da se nezaposlenost smanjuje uslijed demografskog i migracijskog smanjivanja broja radno aktivnog stanovništva (HGK, 2017). U razdoblju obilježenom ekonomskom krizom, pad i stagnacija razina plaća, gubitci radnih mjesta te teškoće servisiranja kreditnih obveza kod dijela stanovništva utjecali su na porast siromaštva, pojačavajući

postojeće siromaštvo i stvarajući „nove siromašne” i u „donjim” i u prethodno „srednjim” slojevima društva (Šućur, 2014).

Konačno, s obzirom na prikazane zaključke o prvim hrvatskih 30-ak godina nakon početka tranzicije, u širem razvojnom smislu može se razmišljati o „kontinuitetu krize” za dio stanovništva Hrvatske s nižim kapitalima, ili, o izmjenama kriza kao simptomu izmjene nepovoljnih strukturnih procesa: početka tranzicije u ratu, postsocijalističkih transformacijskih procesa, razvoja klijentelističkog sustava pogodovanja te procesa neoliberalizacije krajem 20. i početkom 21. stoljeća, na koje se nadovezala velika recesijska ekonomska kriza.⁹ S obzirom na sve navedeno, može se zaključiti kako je ovo istraživanje smješteno u društveno-povijesni kontekst pun strukturnih izazova za djelovanja pojedinaca i kućanstava u cilju očuvanja i poboljšavanja uvjeta života.

---

⁹ Kada razmišljamo o kontinuiranoj izmjeni kriza u postsocijalističkoj transformaciji Republike Hrvatske, ovdje je ipak najjednostavnije referirati se i na osjećaj dijela hrvatske populacije, zabilježen i ovim istraživanjem, koji svoje preživljavanje može izraziti poznatim izrekama, poput: „Pa mi smo uvijek u (nekoj) krizi” ili „Koja kriza? Kriza je kod nas ,oduvijek”.